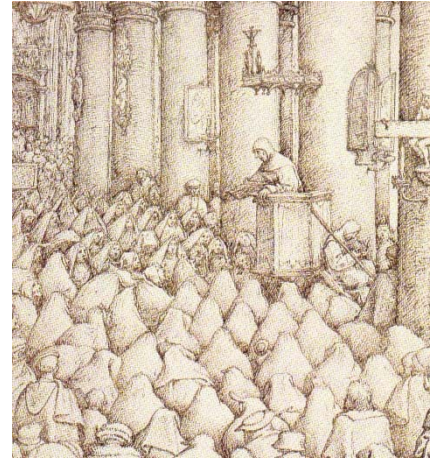

GESCHIEDENIS VAN DE 'PREDICKSTOELN' UIT DE GROTE KERK

Herman A. van Duinen

De preekstoel of kansel zoals wij die kennen, ontstond pas in de middeleeuwen. In de vroegchristelijke kerk werd er zittend gepreekt vanaf de kathedra, de zetel van de bisschop in de halfronde apsis, een verhoogde afsluiting van de kerk. Ook werd wel gepreekt vanaf een ambo, een soort vrijstaande stenen preekstoel. In de dertiende eeuw kregen de bedelmonniken opdracht in de steden het evangelie te gaan verkondigen. In Dordrecht waren dat de augustijnen en de minderbroeders of franciscanen. In de kloosterkerk werd tegen de muur of tegen een zuil een verhoogde houten preekstoel geplaatst van waaraf een monnik de preek kon houden voor het volk. Ook preekten de monniken regelmatig in de stadskerken. In dit artikel zullen we aandacht besteden aan de kansels uit de Grote Kerk.

De oudst bekende 'predickstoel'

Vóór de Reformatie in 1572 was er reeds sprake van een preekstoel in de Grote Kerk. De stichter van de Jezuskapel (in het noordertransept, waar zich nu de winkel bevindt), *Arien Pieterss. Sandelijn*, sprak al in 1485 over een preekstoel. Waar deze precies stond, is niet bekend. Het was in ieder geval niet de preekstoel die in 1597 vervangen werd en zich tegen een zuil in het middenschip bevond; deze dateert van omstreeks 1540.

Als in 1594 voorgesteld wordt een nieuwe preekstoel te laten maken, zal de oude preekstoel een plaats krijgen in de Augustijnenkerk: *Matthijs Geriss ende Aert Corneliss sullen den borgemeester aenspreken van de predicstoelen in de Groote Kercke ende Augustinenkercke te vernieuwen.*

7 juli 1597 werd de oude preekstoel afgebroken en naar het huis van de schrijnwerker Joost Henricxz gereden. In 1598 werd 't *gehemelte* (klankbord) *ende den stoel uuyt Joost Henricxz winkel* (werkplaats) naar de Augustijnenkerk gereden en daar opgebouwd.

De vormgeving van de zeshoekige kuip is eenvoudig. Op de hoeken zijn vlakke, van verticale groeven voorziene pilasters, zgn. *cannelures*, aangebracht. Tussen de pilasters bevinden zich rechthoekige panelen, waarvan één paneel dienstdoet als deurtje.

Een figuratieve voorstelling, gesneden in eikenhout, versiert de onderzijde van de kuip. Het is een grote vogel op een kegelvormig gevlochten nest. De vogel, met uitgespreide vleugels, pikt zichzelf in de borst. Rond deze vogel zien we een aantal jongen met opgeheven kopjes.

In de Middeleeuwen schreef men aan bepaalde dieren bovennatuurlijke eigenschappen toe. Dat de vogel meer op een adelaar dan op een pelikaan lijkt, komt vooral doordat men via geschriften wel van het bestaan van deze vogel afwist, maar geen idee had hoe hij er precies uitzag. Een van de oudste geschriften over dieren is de *Physiologus*. Dit boek, ontstaan in de tweede eeuw na Christus in Alexandrië, stelt

de kennis van de natuur in dienst van de theologie. De dierbeschrijvingen worden steeds gevolgd door een moralistische uitleg. Deze uitgave heeft veel invloed gehad op de kerkelijke kunst.

Volgens de *Physiologus* doodt de pelikaan haar jongen, daar ze de ouders in het gezicht pikken. Maar later hebben de ouders medelijden en treuren ze drie dagen over de kinderen, die ze gedood hebben. Na deze drie dagen pikt de moeder haar zijde open en haar bloed, dat op de dode lichamen van de jongen druppelt, wekt hen weer tot leven.

Dan volgt de moraal: 'Nadat onze Heiland verhoogd is aan het kruis en Zijn zijde geopend heeft, druppelen daaruit bloed en water tot redding en eeuwig leven. Bloed, omdat er gezegd is 'nadat Hij de beker genomen had, sprak Hij de zegen uit' en water met het oog op de *doop der bekering*.

Zowel in de Middeleeuwen als na de Reformatie zien we, als variant op de beschrijving in de *Physiologus*, de pelikaan uitgebeeld terwijl ze haar jongen voedt met haar bloed, in plaats van haar jongen tot leven te wekken. Mede door de invloed van de *sacramentshymne Adore Te* van Thomas van Aquino (ca. 1225-1274) werd de pelikaan in de rooms-katholieke kerk een symbool van de *eucharistie*:

*Liefderijke Pelikaan, Heer Jezus,
Zuiver mij onzuivere door Uw bloed,
Waarvan een enkele druppel vermag schoon te wassen.
Heel (genees) de wereld van al haar misdaden.*

In de reformatorische kerken werd de pelikaan een verwijzing naar het *heilig avondmaal*. Zoals de pelikaan zijn jongen voedt met zijn bloed, zo voedt Christus zijn kerk volgens de instellingswoorden van het heilig avondmaal: *Drinkt allen daaruit; want dit is Mijn bloed, het bloed van het Nieuwe Testament, hetwelk voor velen vergoten wordt, tot vergeving der zonden.*

De preekstoel van 1597

Als in 1596 door de kerkmeesters wordt besloten een nieuwe kansel voor de Grote Kerk te laten maken, gaan ze niet over een nacht ijs. Johan Berck, pensionaris en kerkmeester, bracht in juni 1596 samen met schrijnwerker Joost Henricxz eerst een bezoek aan Den Briel *omme te besien de predickstoel in de kerck ten Briel staende*. In diezelfde maand werd ook een reis gemaakt naar Den Haag *om te besichtigen den predickstoel*.

Na terugkeer in Dordrecht waren er twee zaken die de kerkenraad bezighielden: de hemel (klankbord) boven de preekstoel en de kosten. Januari 1597 kon Henricxz beginnen met het werk: ... *opten Xen*

Januarii anno XCII is den ouden hemel comende boven den ouden stoel affgedaen, ende eenen anderen hemel van deelen gemaect tot een proeff, daer weder aan ghedaen.

De proef met een ander (groter) klankbord, diende waarschijnlijk om uit te proberen of het stemgeluid van de predikant niet verloren zou gaan in de ruimte.

Het werk aan de nieuwe kansel werd uitgevoerd in het Hoogkoor. Daar de avondmaalsviering in het Hoogkoor plaatsvond, verzocht de schrijnwerker *dat men het nachtmael een weke of twee soude uitstellen, op dat hij sijn werck, d'welc op 't coor gemaect wert, te beter soude volmaken.*

7 juli 1597 werd een begin gemaakt met het plaatsen van de nieuwe preekstoel. Met tien man, waaronder een timmerman en twee schrijnwerkers met hun knechten, werd *begonnen den ouden predickstoel, met de prouffve van het gehemelte aff te breken, ende de nyeuwen stoel te rechten. In het welcke doende sijluyden hebben ghearbeyt maendach ende dingsdach de geheele daghen, ende woonsdach een halven dach.*

De eikenhouten preekstoel bestaat uit een zeskantige kuip, rustend op een voet en toegankelijk via een trap met een eenvoudige ijzeren leuning.

Tegen de zuil is het klankbord aangebracht, bevestigd met ijzeren stangen.

Het rugpaneel tegen de zuil bestaat uit drie panelen die gedeeltelijk om de zuil zijn geplaatst.

Preekstoel Grote Kerk (detail) door Daniël de Blicck.

De doopstoel

In de boekhouding van de kerkmeesters komt de volgende rekening voor:

'Betaald VI schellingen aan de slenaar (sledenaar - voerman) van 't rijden van 't trapken daer men de kinderen op doopt dat in Augustijne(kerk) gestaen heeft, gebracht ende gereden in de Grootkerck.'

't Trapken daer men kinderen op doopt was een zogenaamde *doopstoel* die in de beginperiode van de gereformeerde kerkinrichting is gebruikt. Het was een platform, voorzien van een balustrade en een trapje met leuning. De doopstoel kon tegen de preekstoel worden geschoven, waardoor de predikant vanaf de preekstoel de doop kon bedienen aan het door de vader opgehouden kind. Aan de preekstoel was een houder voor een doopbekken aangebracht. De bediening van de doop was op die manier goed zichtbaar voor de aanwezigen.

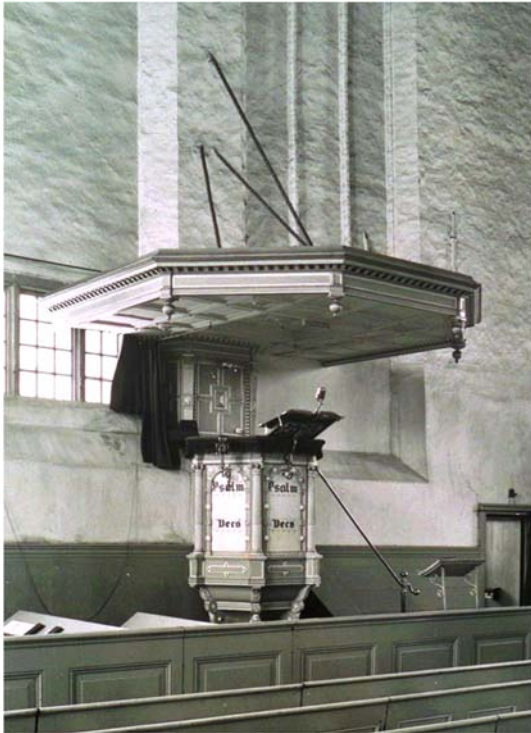
Links: Grote Kerk (detail), doopstoel en doopbekken, toegeschreven aan Aelbert Cuyp.

Rechts: Grote Kerk (detail), doopstoel met balustrade, door Daniël de Blicck.

Verplaatsing van de preekstoel naar de Nieuwkerk

1 november 1744 overleed de ongehuwde suikerraffinadeur Hendricus van der Vught, waarbij uit zijn notarieel testament bleek dat hij 15.000 gulden vermaakte aan de Grote Kerk, vermeerderd met de opbrengst van zijn woonhuis aan de Nieuwe Haven. Hieraan verbonden was de bepaling *dat hij testateur wel expresselijk wilt en begeert dat daer uyt ofte daer voor eerstelijk in de gemelte kerk sal moeten werden gestelt ende gemaakt een nieuwe predikstoel, mitsgaders een nieuw hek daer om met desselfs banken en gestoeltens daarin.*

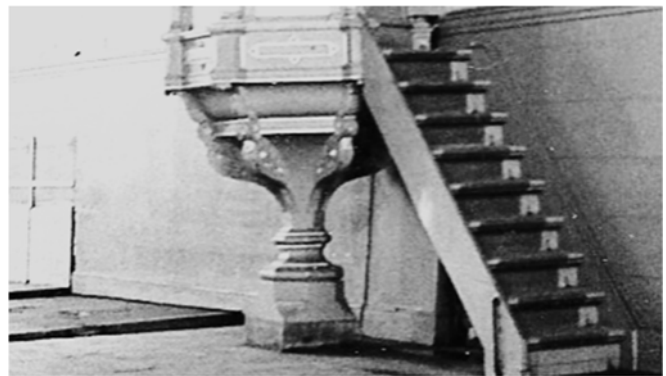
Het legaat werd door de burgemeesters-kerkmeesters aanvaard en werd een nieuwe preekstoel gemaakt die in november 1756 in gebruik werd genomen; waarover later meer.

Wat gebeurde er met de in 1597 door schrijnwerker Joost Henricxz gemaakte eikenhouten preekstoel?

Deze kreeg een nieuwe bestemming in de Nieuwkerk en werd door Pieter Steenbus vanuit de Grote Kerk overgebracht naar de Nieuwkerk voor 113 gulden als vervanging van een oudere preekstoel, ooit afkomstig uit het Bethlehemklooster in de Breestraat.

Op de foto links is duidelijk te zien dat de eikenhouten preekstoel is geschilderd. Daar hierover verschillende meningen bestaan, zal ik hier later op terugkomen.

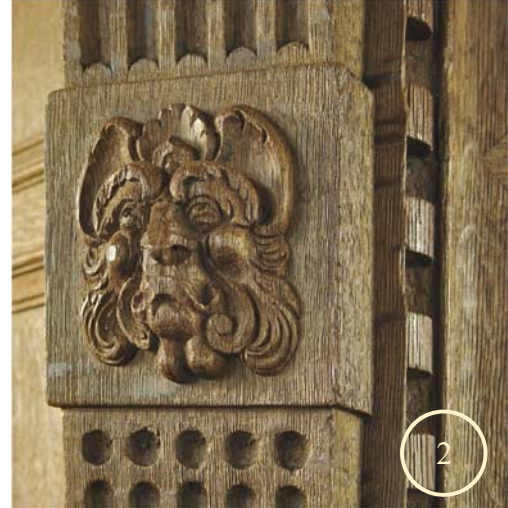

Verplaatsing van de preekstoel naar de Sint-Michaëlskerk in Oudewater.

Vanwege afnemend kerkbezoek in dit deel van het oude centrum vond de laatste kerkdienst in de Nieuwkerk plaats op 31 december 1960. Het orgel werd in 1962 overgeplaatst naar de Grote of Sint-Maartenskerk in Tiel, en de preekstoel voor 2.000 gulden verkocht aan de Grote of Sint-Michaëlskerk in Oudewater. Deze kerk onderging tussen 1960 en 1967 een grote restauratie.

De preekstoel in de kerk van Oudewater en de tijdens de restauratie geplaatste Dordtse preekstoel.

Enkele onderdelen van de door Joost Henricxz vervaardigde preekstoel uit 1597.

Kenmerkend voor de renaissancestijl zijn de op de hoeken geplaatste kolommen met kapiteel (3); de panelen met rondboog, diamantkop-ornamenten en leuwenkopjes (1). De kuip wordt gedragen door consoles (4) die rusten op een stenen voet.

De drie paneeltjes met gecanneleerde pilasters met een leuwenkopje (2) van het ruggeschot (3) zijn voor de zuil van de Sint-Michaëlskerk wel iets te groot.

Belasting op eikenhout?

Zoals we boven zagen, was de preekstoel in de Nieuwkerk na overplaatsing uit de Grote Kerk geschilderd. Bij plaatsing in Oudewater zijn de verflagen verwijderd en is het eikenhout weer zichtbaar (*afbeeldingen boven*).

In heel wat oude kerken staan eikenhouten preekstoelen en andere kerkmeubels, waarvan gezegd wordt dat deze zijn geschilderd in de tijd van Napoleon. Men deed dat om belasting op eikenhout te ontduiken. In het kwartaalblad van de *Historische Vereniging West-Alblasserwaard* van april 1993 stond een studie over dit onderwerp van A. Korpel. Zo haalt hij Jaap Bouman aan die in zijn artikelenreeks 'Dordt eigenaardig' in de Dordtenaar van 3 januari 1990 schreef, dat *de preekstoel waarschijnlijk in de Franse Tijd is geschilderd om zo de belasting op eikenhout te ontduiken*. Dit verhaal is met de preekstoel meegegaan naar Oudewater, waar dit eveneens voor waar wordt aangenomen.

Uitgebreid onderzoek door Korpel vond plaats bij onder meer de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, de conservator van het Belastingmuseum in Rotterdam, restauratiearchitecten, kosters van historische kerken, stedelijke archiefdiensten en dr. R. Steensma, specialist op het gebied van kerkinterieurs. De conclusie was dat het verven van eikenhout om belasting te ontduiken niet uit bronnen bevestigd kon worden, maar berustte op mondelinge overlevering.

Zou er belasting betaald moeten worden op eikenhout dan zou de verfkwast ook voor de kansel in de Augustijnenkerk en de eikenhouten koorbanken in de Grote Kerk ter hand zijn genomen.

Voor het schilderen van eikenhout waren diverse redenen. Een daarvan was dat ongeverfd hout meer onderhoud vergt; het droogt sneller uit en moet regelmatig in de was worden gezet. De belangrijkste reden was echter dat het schilderen van hout een modeverschijnsel was in de zeventiende en achttiende eeuw. In de Dordtse kerkenraadsnotulen komen rekeningen voor van het schilderen van o.a. plafonds, lambriseringen, orgels en kerkbanken:

Woensdag 7 juli 1784. *Omme de gemelde ongeverwde banken, zoo in de capel, de krijgsraad als elders in dezelve kerk (Augustijnenkerk) staande, op gelyke wyze als in de Grootte en Nieuwkerk, een mahony houte couleur te laten verwen.*

De eikenhouten kas van het orgel in de Grote Kerk werd in 1762 eveneens in *mahony houte couleur* geschilderd. Ook enkele hekwerken in de Grote Kerk zijn en waren ‘gehout’ en ‘gemarmerd’.

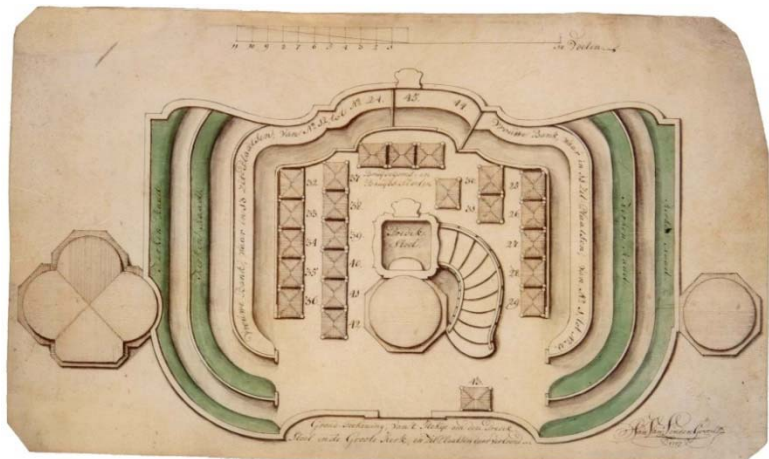
De Meerdervoortkapel in Lodewijk XIV-stijl uit 1679 voor en na het verwijderen van de verflaag.

Vorbereidingen voor een nieuwe kansel

Eerder zagen we dat Hendricus van der Vught bij zijn overlijden in 1744 15.000 gulden en de opbrengst van de verkoop van zijn woonhuis vermaakte aan de Grote Kerk om daarvoor een nieuwe preekstoel te laten maken.

De executeurs Pieter Vernimmen jr. en Gijsbert de Lengh met timmerman en gezworen landmeter Jan van der Linden bezochten in juni en augustus 1750 een aantal steden in Brabant en Vlaanderen *omme aldaar te examineren eenige Predik-stoelen, schikkingen van Banken etca, in andere kerken omme eene verkiesinge (waar 't mogelijk) daar uijt te maken tot eenen Nieuwen Predikstoel, Banken, etca, in de Grote Kerk alhier.*

Van der Linden ging zelf aan het tekenen en ontwerpen. Hij maakte drie *verscheiden Concepten off Plaanen van de plattegrond der voorn. Kerk, nevens op wat wijze den Predikstoel en alle Stoelen en Banken daarin behorende, zoude op een sierlijke orden daarin werden gemaakt; twee Concepten van een Thuijn off Hekye om den Predikstoel op de plaats daar het nu staat.*

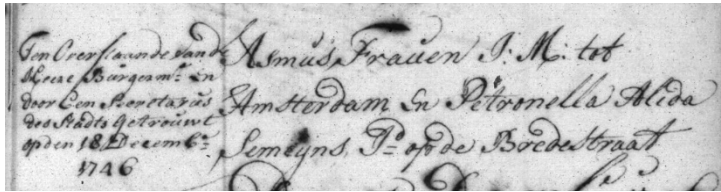

November 1571 liet Van der Linden twee modellen op het Stadhuis brengen, waarna de burgemeesters-kerkmeesters zich een oordeel konden vormen en hun voorkeur uitspreken. In de resoluties wordt hier echter met geen woord over gerept.

In de vergadering van 10 augustus 1752 werden de twee door Van der Linden gemaakte modellen aan de kerkenraad getoond en gaf deze uitleg aan de aanwezige predikanten en ouderlingen. 2 november 1752 werd een keuze gemaakt en werden Asmus Frauen, *meester beeldhouwer* en Pieter Rokkens, *geelgieter, van Amsterdam op hier ontboden (21 november) om over marmor en koper werk te spreken.*

Wie was Asmus Frauen?

De Lutherse Asmus Frauen werd in 1707 geboren in Heiligenstedten in het hertogdom Holstein (Noord-Duitsland). Over zijn opleiding tot beeldhouwer is niets bekend. Uit een huwelijksgedicht blijkt dat hij ook in Engeland werkzaam is geweest.

In 1738 werd hij ingeschreven als burger van Amsterdam en acht jaar later – 18 december 1746 - trad hij in Enkhui-zen in het huwelijk met de twintig jaar jongere Petronella Alida Semeyns, ge-
boren in Batavia (1727-1776).

Een broer van Petronella Alida, de theologiestudent Martinus Semeyns, schreef een gedicht ter gelegenheid van het huwe-lijk, dat in druk werd uitgegeven.¹ Het echtpaar vestigde zich in Amsterdam. Asmus Frauen overleed 20 oktober 1779 en werd begraven in de Oude Lutherse Kerk aan het Spui.

Als meester-beeldhouwer zijn er nog diverse werken van hem bekend.

Voor slot Wilhelmsthal in Kassel maakte hij twee beelden van kinderen, waarvoor in 1745 200 gulden werd betaald. Voor 10 gulden werden de beelden in kisten naar Kassel verzonden.

Voor het beroemde slot Sanssouci in Potsdam vervaardigde hij in 1748 enkele marmeren beelden, onder meer Apollo (*linksonder*), die een plaats kregen bij een van de fonteinen.

Tevens vervaardigde Frauen grafzerken voor de beroemde Portugees-Israëli-tische begraafplaats in Ouderkerk aan de Amstel en werkte hij voor de Admira-liteit in Amsterdam.

In Alkmaar liet burgemeester Carel de Dieu tussen 1742 en 1745 een woonhuis bouwen in rococostijl. De beeldhouwers Asmus Frauen en Willem Straetman verzorgden het interieur.

Links de door Frauen vervaardigde schouw, die rijkelijk bedekt is met vele verschillende soorten bladmetalen, glas-strooisels en gekleurde laklagen.

¹ Met dank aan het Noord-Hollands Archief Haarlem voor de gratis scans.

De grijsmarmeren schoorsteenmantel (links) maakte Frauen omstreeks 1750 voor de weesmeesterkamer van het raadhuis in Enkhuizen.²

In 1773 legde hij samen met twee andere steenhouwers een fraaie marmeren vloer in het stadhuis van Weesp. Het leggen van zo'n vloer was specialistisch steenhouwerswerk.

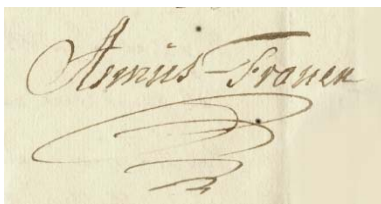
Aanbesteding van de marmeren kansel

21 november 1752 werd beeldhouwer Asmus Frauen uit Amsterdam, zoals we zagen, ontboden in Dordrecht om te spreken over een nieuwe kansel. Waarom de keuze viel op Frauen heeft waarschijnlijk te maken met een familielid van zijn vrouw, Arend Semeyns. Arend Semeyns, geboren in 1708 in Enkhuizen, die ook de achternaam van zijn moeder gebruikte – Arend *Brouwer* Semeyns – was van 1742 tot 1778 predikant in Dordrecht. Waarschijnlijk heeft hij een goed woordje gedaan voor Asmus Frauen.

December 1752 ontving Frauen in Amsterdam een klein houten model van de kansel, vervaardigd in de werkplaats van Van der Linden, twee maanden later gevolgd door een model van een zuil uit de Grote Kerk op ware grootte. Aan de hand van het kleine model en de ronde zuil kon Frauen, met hulp van timmerman Jan Havenaar, een gipsen model op ware grootte vervaardigen. Dit was 9 mei 1753 zover gereed dat de executeurs De Lengh en Vernimmen met Van der Linden het geboetseerde gipsen model konden bekijken.

Het model had aan de voorzijde op de hoeken 2 *beeldjes*, *verbeeldende het Geloof en Liefde ... laetende den aennemer in syn keur om op de twee agter hoeken twee dito, verbeeldende twee andre hoofddeugden, te maken.*

Voorbeelden van drie *Historien* ontbraken nog, maar 6 augustus 1753 kon Frauen de drie Dordtenaren drie *bas-reliëfs* tonen, geboetseerd op de panelen van het grote model; ook werd een keuze gemaakt uit marmersoorten.

Het bestek kon nu door Frauen en de drie Dordtenaren met hun handtekening worden bekrachtigd. De aanneemsom bedroeg 8.000 gulden.

² Met dank aan communicatieadviseur Wendy Pranger (gemeente Enkhuizen) voor de foto van de schoorsteenmantel.

Het uitnemende Gewrogt der edele Beeldhouwkunde

Volgens de *Maandelijkse Nederlandsche Mercurius* van augustus 1756 werd *het uitnemende Gewrogt der edele Beeldhouwkunde* in juli in Dordrecht ontscheept en door een *talloze juighende Menigte met duizend rappe handen naar gemelde Hoofd-Kerke getrocken*, waar de kansel werd opgericht. Archivaris Jensma merkte kritisch op dat dit verhaal nauwelijks geloofwaardig lijkt of de geaardheid van de bevolking moet zicht wel drastisch hebben gewijzigd.

Asmus Frauen heeft enkele maanden, van 19 juli tot 10 oktober, nodig gehad om de kansel te plaatsen. Al eerder was de fraaie mahoniehouten kroon geplaatst, waarover straks meer.

10 november 1756 werd de kansel, waarvan het koperwerk nog vervaardigd moest worden, in gebruik genomen door de oudste dienstdoende predikant, ds. Adriaan Verster met de tekst Jesaja 2 vers 3.

Het koperwerk - leuning, lezenaar en kaarsenstandaards - werd naar ontwerp van Asmus Frauen in koper gegoten door de Amsterdamse geelgieter Pieter Rokkens en was april 1759 gereed.

Standvastigheid met zuil

Geloof met bijbel

Liefde met vlamvend hart

Hoop met anker

De twaalfjarige Jezus in de tempel

De doop van Jezus door Johannes de Doper

*Links: de Bergrede van Jezus op de kanseldeur.
Boven: koperen strip waarover de deur loopt.*

*De koperen leuning, vervaardigd door Rokkens.
Rechts: enkele portretten in marmer op bijna ware
grootte, circa 3 cm.*

Het mahoniehouten klankbord

Het klankbord met sierlijke kroon werd van oktober 1753 tot augustus 1756 gemaakt door Gerrit van der Waal en Hermanus Boogmaker in het koetshuis van burgemeester Paulus Gevaerts aan de Varkenmarkt. Boogmaker stierf al na vijf dagen en werd vervangen door Johan Casparus Appel en enkele knechten. Het geheel werd op kunstige wijze aan de zuil bevestigd, waardoor de kroon lijkt te zweven.

*De kansel binnen de mahoniehouten dooptuin
heeft een totale hoogte van 9,25 meter.
Op de voet staat aan de oostzijde: A^oFRAUEN
Fec^t 1756 en aan de voorzijde I.V. LINDEN Inv.*